TURG‘UN O‘XSHATISHLARDA MILLIY-MADANIY QADRIYATLARNING IFODALANISHI

Kuramboyeva Dildora Ulug‘bek qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti magistri

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlar milliy-madaniy qadriyatlarning lisoniy tashuvchisi sifatida tahlil qilinadi. Etalon obrazlarning tanlanishi xalqning xo‘jalik tajribasi, badiiy an’anasi va axloqiy me’yorlari bilan bog‘liq holda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: turg‘un o‘xshatish, etalon, madaniy konnotatsiya, madaniy kod, lingvokulturologiya.

Ma’lumki, til xalq tajribasini avlodlarga yetkazuvchi xotira vazifasini ham bajaradi. Bu qarash V.fon Humboldtdan buyon tilshunoslikda til va xalq ruhi munosabati haqidagi g‘oya sifatida ilgari surib kelinadi [4; 58]. Zamonaviy lingvokulturologiya esa til birliklarini madaniyat belgilari sifatida o‘qishni maqsad qiladi [5; 242]. Frazeologik fondning bu jihatdan eng samarali qatlamlaridan biri turg‘un o‘xshatishlardir. “Arslondek jasur”, “tulkidek ayyor”, “qo‘ydek yuvosh”, “oydek go‘zal” kabi birliklarni so‘zlovchi o‘z nutqida tayyor holda ishlatadi. Ular orqali jamoa kimni qahramon, nimani go‘zallik o‘lchovi deb bilishi namoyon bo‘ladi.

Turg‘un o‘xshatish erkin (nutqda yaratiladigan) o‘xshatishdan farq qiladi. U nutq hodisasi emas, til tizimining tayyor holda qo‘llanadigan birligi bo‘lib, frazeologiyaning qiyosiy qatlamini tashkil etadi. Ko‘p asrlik qo‘llanish natijasida etalon, ya’ni o‘xshatish asosidagi obraz, muayyan belgi bilan doimiy bog‘lanib qoladi. Shuning uchun turg‘un o‘xshatishni ishlatgan so‘zlovchi individual tanlovni emas, jamoaning oldindan kelishilgan tanlovini takrorlaydi. Bu qatlamning tizimli tavsifi N.Mahmudov va D.Xudayberganovaning izohli lug‘atida berilgan [2; 12]. Uning ildizlari esa qadimgi turkiy yozma manbalargacha, jumladan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan obrazli qiyoslargacha borib taqaladi [1].

Turg‘un o‘xshatishning uch tarkibiy qismi (subyekt, belgi, etalon) ichida milliy o‘ziga xoslik asosan etalonda ko‘rinadi. V.N.Teliya nazariyasida frazeologik birlikning madaniy konnotatsiyasi obrazning madaniyat toifalarida talqin qilinishi orqali paydo bo‘ladi. Bunda etalon so‘zda buyumning tashqi tasviri emas, uning “o‘lchov” sifatidagi maqomi haqidagi bilim muhim [6; 242]. Shu ma’noda “ho‘kizdek kuchli” birikmasida ho‘kizning zoologik tavsifi emas, kuch o‘lchovi haqidagi jamoaviy kelishuv ishlaydi. Teliya frazeologik tarkibni lingvomadaniy jamoa o‘z milliy o‘zligini tanib oladigan ko‘zgu deb ta’riflaydi. Bu talqin turg‘un o‘xshatishlarga ayniqsa mos keladi. O‘zbek tilshunosligida etalonlar tizimi madaniy kod tushunchasi bilan izohlanadi. Madaniy kod deganda ma’lum toifadagi obrazlar orqali jamoa qadriyatlarini tasniflaydigan ramziy tizim tushuniladi [3].

Zoonimik kod. Chorvachilik va dehqonchilik bilan yashagan jamoada hayvon kundalik hayotning bir qismi bo‘lgani uchun uning xulqi inson xarakterini tasvirlash uchun tabiiy manbaga aylangan. Qo‘y yuvoshlik va beozorlik ramzi (“qo‘ydek yuvosh”). Eshak yuk tashuvchi, chidamli hayvon sifatida mehnatkashlik obrazini beradi (“eshakdek ishlamoq”). Arslon jasorat (“arslondek jasur”), tulki ayyorlik, quyon qo‘rqoqlik etaloni. Bo‘ri obrazi ikki qatlamli. Turkiy xalqlarning qadimgi tasavvurlarida u himoyachi ajdod totemi, kundalik o‘xshatishlarda esa (“bo‘ridek och”) asosan ochko‘zlik ramzi. Ehtimol, bu tarixiy (mifologik) va xo‘jalik tajribasiga asoslangan qatlamlarning til xotirasida yonma-yon saqlanishini ko‘rsatadi. Bu taxmin etnolingvistik dalillar bilan qo‘shimcha tekshiruvni talab qiladi.

Tabiat kodi va estetik ideal. “Oydek go‘zal”, “oydek yuz” o‘xshatishlari Sharq mumtoz she’riyatidagi go‘zallik tasvirlari (sevgilining oy yuzi) bilan bog‘liq. Demak, badiiy an’ana kundalik nutqqa singib, turg‘un birlikka aylangan. “Tog‘dek salobatli”, “dengizdek beqiyos” ifodalari yashash muhiti va tabiat hodisalarini o‘lchov qilib olishni ko‘rsatadi. “Suv quyganday jim” tipidagi ifodalar esa maishiy hayotdan olingan etalonga misol.

Rang kodi. “Qorday oppoq”, “ko‘mirdek qora” birliklari rang belgilarining qanday buyumlar orqali o‘lchanishini va bu o‘lchovlarning baho ma’nolariga ulanishini kuzatishga imkon beradi.

Maishiy va moddiy madaniyat kodi. Turg‘un o‘xshatishlarda etalon sifatida kundalik turmush buyumlari va oziq-ovqat nomlari ham faol ishlatiladi. Bu kod xalqning moddiy madaniyati va hayot tarzini yaqqol aks ettiradi. Masalan, shirinlik belgisi “asaldek shirin”, “shakardek shirin” kabi o‘xshatishlar bilan, yumshoqlik va silliqlik belgisi “ipakdek yumshoq” birikmasi bilan ifodalanadi. Bu kodni o‘rganish turg‘un o‘xshatishlar orqali xalqning moddiy madaniyati va uning til xotirasidagi izlarini qayta tiklash imkonini beradi.

Turg‘un o‘xshatishlar tashqi belgini ko‘rsatish bilan cheklanmaydi, ular biron narsa yoki shaxsga baho ham beradi. “Qo‘ydek yuvosh” ko‘pincha maqtov, “tulkidek ayyor” va “bo‘ridek ochko‘z” esa qoralash ohangida keladi, “eshakdek ishlamoq” mehnatga munosabatni ifodalaydi. Shunday qilib, umumiy yaxshi qabul qilinadigan xislatlar (jasorat, sabr, mehnatsevarlik) ijobiy, rad etilgan xislatlar (ayyorlik, ochko‘zlik, qo‘rqoqlik) salbiy etalonlar bilan belgilanadi. Etalonning baholi ohangi kontekstga va ijtimoiy sharoitga bog‘liq bo‘lib, milliy madaniyat rivojlanishi bilan bir qism obrazlar iste’moldan chiqadi, yangilari paydo bo‘ladi. Bu jarayon turg‘un o‘xshatishlarning jonli, o‘zgaruvchan tabiatini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, avvalo, turg‘un o‘xshatishlar jamoaviy tajribani tilda mustahkamlaydigan, milliy-madaniy qadriyatlarni saqlovchi til birligidir. Ikkinchidan, milliy o‘ziga xoslik etalonning tanlanishida, uning madaniy konnotatsiyasida ko‘rinadi. Uchinchidan, o‘zbek tilida zoonimik, tabiat va rang kodlari yetakchi bo‘lib, ular chorvador-dehqon xo‘jaligi, Sharq badiiy an’anasi va axloqiy me’yorlar bilan bog‘liq. To‘rtinchidan, bu birliklarning zamonaviy nutqdagi o‘zgarishlarini korpus va so‘rovnoma asosida o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1960–1963.

2. Mahmudov N., Xudayberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013.

3. Xudayberganova D. Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi va talqini // O‘zbek tili va adabiyoti, 2019, №3.

4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.

5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.

6. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 242–243.